

AZ -Ő -Ő KÉPZŐS IGENEVEK TÖRTÉNETÉHEZ

NYÍRI ANTAL

I.

Az 1513-ban M. fráter által másolt CzehK.-beli Sz. Bernát imádságában¹ verstörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó a következő néhány sor:

IDwõzlegy tyztõlendõ vram Jẽfus
myndõnmya zeretendõ.
Tekeencz engõm zent zõmõduel:
zyweent walo zerelmedwel.
de ha te zywedet latom:
banatomath nẽm mondhatom.
Meg fekethwlt nap leewõ zynõd.
el thawozoth ekoõõfedõ.
wyrraag dyzõd waltoztataak.
zeep orcadath ñaar be fogtha.
Myndõn wylagnak wylagoõõfga.
angyeloknak kywanõfga.
el waltozoth the zepõfedõ.
meg feketwlt ho leewõ teõted.
Zeep orcadon halaal yelont

Az általam kiemelt két verssornak *nap leewõ zynõd, ho leewõ teõted* kifejezéséről SZILÁDY ÁRON a következőket mondja: „*Napszín* (Nád. c. 634. l.), *hõszín* stb. a régi nyelvben is megvannak, de *nap lévõ szín, hõ lévõ szín* –

¹ Megvan ez az imádság a Thewrewk K.-ben is (295) a 3. kéz másolatában 1531-bõl (vö. VOLF, NyT. II, XVI), de — mint HORVÁTH CYRILL megjegyzi (Középkori magyar verseink, 195) — a CzehK.-belinek „modernebb, helyenként megtoldott és elrontott párja vagy éppen másolata.” — A mi szempontunkból lényeges sorok azonban a ThewrK.-ben csak helyesírásukban és egy hangtani vonatkozásban különböznek az előbbitõl:

meg feketwlt nap lewõ zynõd
El tawozoth eekoõõfed!

meg feketwlth hó lewõ teõted
zeep orchadon halal jeleõt

A CzehK. — mint ismeretes — ki van adva a RMNy II. kötetében és a NyT XIV. kötetében. Sz. Bernát imádságát közölte SZILÁDY ÁRON: RMKT. I, 12—21 (jegyzetei: 255—74) és HORVÁTH CYRILL: „Középkori magyar verseink” 160—70; forrása: uo., 177—89; kritikai megjegyzései: 189—98.

legalább tudomra – nem fordulnak elé. Ha az eredetiben hasonló értelmű szók állának, azon esetben még azt lehetne gondolni, hogy azoknak erőltetett fordításával van dolgunk: de minthogy a fordítást e helyen is egészen szabadnak mondhatjuk, legfeljebb az történéhetett meg, hogy valamely más himnusnak hasonló kifejezése lebegett a magyarító előtt, mint feljebb a *megzajosulnak* szó magyarázata közben gyanítottuk. Ha pedig ez sem kötötte a magyar verselőt, akkor valószínű, hogy a *naplévő*, *hólévő* olyan régi magyar kifejezések, melyeket a Sz. Bernát himnus magyarítója mentett meg az enyészéstől” (RMKT. I, 270; az én kiemeléseim, Ny. A.).

SIMONYI ZSIGMOND az „Igeneves szerkezetek” c. tanulmányában elfogadja SZILÁDY ÁRONNAK itt általam is kiemelt gondolatát, idézván is azt (i. m. 2, lapalji jegyzet), és e művének „*Nap-levő és társai*” c. fejezetében behatóan foglalkozik velük. Megállapítja, hogy ezek a kifejezések „egy ősrégi szerkezet maradványai” (i. m. 1), és ez meg a többi hasonló „egy-egy ragtalan névszóból s a létige igenevéből áll, ez az igenév pedig háromféle alakban jelenik meg: *lévő*, *leendő* és *való*” (i. h.). Adatai: „Megfeketült *nap lévő* színöd, eltávozott ékösségöd... Megfeketült *hó lévő* testöd, szép orcádon halál jelönt... – Ő fölsége mind pénzt, mind egyéb szükségét *elég levendőt* (*»leg lewendewt«*) akar beküldeni (1556-ból, LevT. I: 180). – *Néhai való* jó Mátyás király, sok országokat te bírál (*»ne hay walo«* 1490. RMK. 1: 29). Az *mostani való* idők (*»mostanyualo«*, Komj. SzPál 36). Az ő *nehéz való* volta (uo. 37). Kérem te kdet *erőke való* szolgálatomért (1547. LevT. 2: 6; de u. a. levélnek 1. sorában: *örökké való* szolgálatomat ajánlom). Nem vala egy *talpalat való* földje is (Melius: SzJán. 75); nem *talp alatt való*, vö. Semmi örökünk egy *talpalatné* nincs, uo. = egy talpalásnyi, talpnyi, vö. még: Egy *talp allyanné* földvel nem bir, Decsi: Adag. 30). *Vár-forma való* sátor, Thaly: Rákóczi-tár 1: 6, id. NySz. *Elmult való* esztendőben, 1653. MNy. 2: 324. Egy *testvér való* atyjafia, 1685. uo. – A *»néhai való«*, úgy mondják, a népnyelvben is él még Kőszeg vidékén. Azonfölül egy háromszéki közleményben azt olvassuk: *»Katona lévő: aki katona számba van bejegyezve; pl. katona lévő fiában volt támasza (Nyr. 2: 522)»* (i. m. 1–2).

E szerkezet ősi voltát a megfelelő vogul szerkezetek bemutatásával igazolja SIMONYI, SZILASI tanulmányának idevágó része alapján (NyK. XXVI, 141–42), rámutatván arra, hogy a vogulban az *álné* v. *álpá* 'való' igenévvel olyan szerkezetek vannak, mint a magyar *nap lévő színöd*, *hó lévő testöd*, *Egy testvér való atyjafia*, stb.-féle kifejezések. Pl. *lām-jiw álné pal sēwam* 'zelnice-fa való sűrű bozót' (= sűrű zelnice-fa bozót); *sārni álné tiniŋ tajten²* = 'arany való drága ruhád alja'² (drága arany ruhád alja); *vortinŋ álpá taw* 'kemény való gally'² azaz kemény gally (SIMONYI, i. m. 2; Szilasi, NyK. XXVI, 141–42). Vagyis – mondja Szilasi és vele együtt SIMONYI – a casus obliquus (*lām-jiw*, *sārni*, *vortinŋ*) jelöletlen marad a vogulban és ugyanígy a fenti magyar igeneves szerkezetekben is (ez utóbbit csak SIMONYI mondja). Tehát valamikor – még az ősmagyar korban is – így beszéltek: *arany való ruhaalj*, ma ezt így mondjuk: *arany-ból való ruhaalj*.

Megemlíti SIMONYI, hogy hasonló jelenségek vannak a török nyelvekben is: „az oszmanli pl. így használja az *olan* 'való' igenevet: *ölmüş olan*, szó szerint

² *tajten* itt: ruhád alja, továbbá: VNGy II, 2: 420; SZILASI: NyK. XXVI, 142; ezzel szemben SZILASI, Vog. szój. 132: *tájt* B. stb. ruha ujjá ärmel (én emeltem ki. Ny. A.)

'a megholt levő' (a halott), *jazmiş olan* 'az írott levő' (az írott); *topal olan adam* 'a sánta levő ember'" (i. m. 2).

A szerkezetet SIMONYI így magyarázza: „A jelző tulajdonképpen egy-egy előbb megvolt vagy gondolt mondat állítmányának az összevonása, mintegy a főnév jegyéül való megrögzítése. Például a *piros rózsza* jelzője ebből a gondolatból áll elő: *a rózsza piros*. Minthogy pedig a *rózsza piros* tulajdonkép a. m. a *rózsza piros van*, ebből következik, hogy a *piros rózsza* helyett is lehetséges ez a szerkezet: *a piros lévő rózsza*. Vö. idézett példáink közt: a király pénzt . . . *elég levendőt* akar beküldeni annyi pénzt, amennyi *elég leend*” (i. h.).

E magyarázat akkor keletkezett, mikor a nominális állítmányú mondatról azt tartották, hogy annak állítmánya mellől a létige hiányzik. Mivel a *piros rózsza van* mondat sohasem volt meg, nem keletkezhett ez a szerkezet sem az előbbi alapján: *a piros lévő rózsza*.

Ezért KERTÉSZ a *nap lévő színöd, hó lévő testöd*-féle szerkezeteket analógiás alakulatoknak tartja, mint a *Néhai való jó* Mátyás király kifejezést (NyK. XLIII, 93). KLEMM (Pannonh. Évk. 1916. 173) nem mond véleményt a *nap-levő* félekről, de hasonló vogul szerkezeteket említ ő is. FOKOS DÁVID (Nyr. 64: 55–56) szintén elveti SIMONYI magyarázatát az urál-altaji mondat nominális jellege miatt, és az a véleménye, hogy „A *nap-levő* féle szerkezetek . . . valószínűleg részint az 'apám volt fa' = 'fa, amely apám volt', részint az *eszeweszt, szemfájó, lábafájó* féle igenévi szerkezetek . . . hatására keletkeztek.” – Még előbb, de ugyanott: „. . . hatással lehettek e szerkezet kialakulására olyan kapcsolatok, amelyekben a *levő, való* igenév eredetibb, tartalmasabb, teljesebb 'meglévő, létező' jelentésben volt használatos, mint pl. a következő mondatokban: *Igaz és az egyházi szentelésre hatalmok lévő püspekek szentelték volt fel őket* (Veresmarty; I. SIMONYI id. m. 3. l.); kirg. 'atyjuk egy lévő testvérek' . . .” – Vö. még: N. SEBESTYÉN IRÉN: Pais Éml. 637–41.

KÁROLY SÁNDOR „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” c. értekezésében (Nyelvt. Ért. 10. sz., 107) azt mondja, hogy *levő* igenév a kódexekben nincs.

Úgy gondolom, hogy az előadottak után is lehet még valamit mondani a már többször idézett igeneves szerkezetekről.

Mindenekelőtt azt jegyzem meg, hogy – úgy látszik – még senki sem vizsgálta az általam kiemelt verssorokat környezetükben, és együtt sem vizsgálta őket senki sem. Különben feltűnt volna, hogy a fent kiemelt két, egymástól két sor távolságra lévő verssorban azonos mondatrészek azonos sorrendben, azonos suffixumokkal ellátva helyezkednek el, és a két verssor csak két szóban különbözik egymástól; ez a két szó is mind a két verssorban egymásnak megfelelő helyen van, szótagszámuk is azonos, és a két verssor végén lévő két szó *-d* személyraggal végződik:

Meg fekehtwlt nap leewo zynod.
el thawozoth ekofjegod.

— — — — —
meg feketwlth ho leewo testod.
Zeep orcadon halaal yelonth

Ilyen szerkezetű verssorok a vogul, az osztják és más finnugor népek költészetében lépten-nyomon találhatók. MUNKÁCSI figyelmeztet először arra, hogy a hagyományos vogul népköltés nyelvének egyik jellemző sajátága:

„I. A beszédrészek és szólamok ismétlése, mégpedig úgy, hogy a párhuzamos második mondat csupán egy-két szó változtatásával idézi újra az elsőt” (VNGy. I. köt. XL; MÉSZÖLY, ÓMSz. 243–244). Verstani szempontból Sz. Bernát imádsága itt tárgyalt sorainak megfelelő szerkezetű két-két összetartozó vogul verssort idézek MUNKÁCSI fejtegetéséből, mégpedig olyanokat, amelyek csak két szóban különböznek egymástól, úgy, mint Sz. Bernát imádságának itt elemzett két verssora:

ti māt luwä ta täp mēs, im ezen a helyen tört el az ő csontja,
ti māt nāwlä ta sais! im ezen a helyen rothadt el a húsa

(VNGy. I. köt. XL; I, 58)

vagy:

sipä jäktënë sari ülem Nyakat levágható igaz álmat
jolä ti xujeyim, [alunni] fekszem im le,
porxä jäktënë nagra ülem derekat levágható erős álmat
jolä ti xujeyim [alunni] fekszem im le

(VNGy. I. köt. XL; II, 2, 161)

E vogul verssorok szerkezetét összehasonlítva Sz. Bernát imádságának már többször idézett verssoraival, nemcsak azt kell elismerni, hogy az a két verssor szerkezetében finnugor örökség, hanem arra is gyanakszik az olvasó, hogy a fenti, párhuzamos két verssor valamelyik másik himnuszából kerülhetett át ebbe az imádságba, mégpedig lehet, hogy egymás után következve, de az is lehet, hogy e sorok írásakor „valamely más himnuszhoz hasonló kifejezése lebegett a magyarázó előtt”, mint SZILÁDY említette.

Ezeknek a bizonyítékoknak az alapján az a véleményem, hogy nem föltétlenül az analógia a szülőanyja ezeknek a szerkezeteknek, lehetnek azok attól független eredetűek is.

Átérve mármost a párhuzamos mondatrész-sorrendű és egymástól csak két szóban különböző, ősi igeneves szerkezeteket tartalmazó mondatok grammatikai vizsgálatára, igazat kell adnunk SIMONYINAK abban, hogy a *nap leewo zynod, ho leewo testod*, szó szerkezetek egykor csakugyan mondatok voltak. Ha tehát ezek: *nap leewo zynod, ho leewo testod*, egykor mondatok voltak, e mondatoknak *zynod*, illetőleg *testod* volt az alánya. Ezt az bizonyítja, hogy ez a két szó jelentésrattalom tekintetében egészen konkrét: 'Jézus színe', ill. 'teste'; a két igeneves szerkezet másik két tagja: *nap leewo* és *ho leewo* általánosabb fogalmi tartalmú. Ha lett volna határozott névelő e szerkezetek mondat-korában (de még a HB.-ben sincs határozott névelő, de határozatlan sincs még abban az időben), mondhatták volna így is: 'nap lévő [a] színed', 'hó lévő [a] tested'.

De mit jelenthettek ezek voltaképpen?

Valószínűleg ezt: 'naphoz hasonló állapotú a színed', 'hóhoz hasonló állapotú a tested'. Azaz pontosan nem is egészen ezt, hanem: 'nap állapotban lévő a színed', 'hó állapotban lévő a tested'.

A mi tudatunkba nagyon belegyökereztek nyelvünk mai mondatbeli viszonyai, az egyes mai nyelvi eszközök általában szokásos funkciói. Pedig nyilvánvaló, hogy akkor, amikor a *nap leewo zynod* mondat volt, a *lévő* nem jelzője volt a *színed*-nek, hanem az állítmányi rész második tagja (állít-

mány: *nap lévő*), itt még nem melléknév volt a *lévő*, (mégpedig azért nem, mert nem jelző volt), hanem olyan igenév, melynek határozói funkciója egészen világos lehetett. ^{gyeud} A "háromszéki „*Katona levő*: aki katona számba van bejegyezve...” (SIMONYI, i. m. 2; az én kiemelésem, Ny. A.) kifejezés *levő* igenévet a közlő állapothatározó-félének érezte: „katona *levő* fiában volt támasza” (u.o.), azaz: „katonaként *levő* vagy katonává *levő* fiában volt a támasza.” – A kódexeink igenéveit leíró szempontból jellemző KÁROLY SÁNDOR megjegyzi, hogy „Az -ó, -ő képzős igenév alkalmi használatban funkciójára nézve nagyon közel áll a *-ván, -vén (-va, -ve)* képzős igenévhez” (i. m. 73), erről pedig tudjuk, hogy még határozó a mondatban, sőt a mondaton kívül is benne van jelentésében a határozói viszonyítás ereje, ezért voltaképpen határozószó.

KÖNNYE NÁNDOR több mint nyolcvan évvel ezelőtt megállapította, hogy az -ó, -ő képzős igenévek között szép számmal vannak olyanok, melyek, „ha valamely helyet, eszközt v. egyéb szert jeleznek, azok előtt az igecselekvést úgy jelölik, mint a reávalóságot, azon célra valóságot (KÖNNYE NÁNDOR kiemelése). Pl. *háló-szoba* = hálásra való szoba, *levő-kanál* = evésre való kanál; miért is, habár ez igenévek eredetileg nomen agentis-ek v. nomen actoris-ok, belső jelentésük alapján elnevezhetnők őket céljelzőknek (ez is KÖNNYE kiemelése); mert csakugyan azt jelzik, hogy az illető tárgy mire való” (Budenz Album, 196–98).

Azt, hogy ezek az -ó, -ő képzős igenévek eredetileg nomen agentisek vagy actorisok, BUDENZET (UgAl. 190) követve állítják, de be nem bizonyították, sőt a nyelvi tények azt mutatják, mint MÉSZÖLY GEDEON széles körű és igen alapos vizsgálat alapján megállapította, hogy az -ó, -ő, -á, -é, és a -va, -ve képzős igenévek meg az -á, -é időjeles igealakok végződése tövéghangzó + finnugor lativusi *-k > ugor *-γ suffixumos alakok, tehát határozók voltak (Mészöly, Nyr. XXXVIII, 347; A HB. tárgyas elb. múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. 120–121; Nyelvtört. fejt. 67–84; 90–112; ÖMSz. passim). Rámutat Mészöly arra is, hogy a vogulban az az igenév, mely a magyar -ó, -ő képzős igenévnek megfelel, -nə suffixummal van képezve, és ez azonos a vogul -nə lativus raggal (Nyelvtört. fejt. 19): „*kwolnə* (*kwol*: ház) *minəs* 'házba ment' Vog. Nyj. 8; *tusnə* (*tus*: vadászat) *miñántəm* (vadászat-ni) *mönyék'* (262); *ta lawnə* (*law*: mond) *jámas* 'azt mondani jó' (43); *wəχnə* (*wəχ*–: ver) *jiw*: csép', szó szerint: 'verni [való] fa' azaz 'verés-célú fa' (w=β).” – Ezért mondja teljes joggal Mészöly, hogy „A régi, jól-tett uram' eredetileg azt jelentette, hogy 'jól tévő állapotban uram', a régi, gonosz-tévé ember' eredetileg azt jelentette: 'gonosz-tévő állapotban ember'; a magyar nyelv történeti mondatában nagy szerepe van a jelzőül alkalmazott határozónak. (A vogul lativus -nə raggól is a magyar melléknévi igenév képzőjével azonos igenévképző lett.)” (Nyelvtört. fejt. 99; valamennyi kiemelés Mészölytől való).

A mai grammatikai szerkezetek jelentés- és mondattani viszonyai annyira beleyökereztek a mai társadalmi tudatba, hogy rég letűnt idők nyelvi kifejezéseinek jelentéseit és szintaktikai kapcsolatait is csak mai szemmel tudjuk nézni és értékelni. Amikor ezeket a XVI. században is már csak két mondatban előforduló igeneves szerkezeteket akarjuk megmagyarázni: *nap lévő színöd, hó lévő testöd*, csak úgy tudjuk megérteni, ha egykori mondat-előzményeikre tagoljuk, vagyis: *nap lévő*: állítmány, *testöd*: alany. De akkor világos lesz

az is, hogy a *lévő* nem lehetett jelzője a *testöd*-nek, hanem: az állítmánynak volt a része. Ha nem volt jelző, nem is lehetett melléknévi jelentése, hiszen a melléknévi igenév eredetileg határozó volt, és jelzői szerepben vált, melléknévvé. Ezért a *lévő* az állítmány állapotának a kifejezésére szolgált. Ezért nem volt az igenév előtti névszón eredetileg határozórag. A fenti igenes szerkezet mondat-előzményének idején az *-ó, -ő*, képzős igenév még nem volt melléknév, legalábbis az efféle szerkezetekben nem lehetett az. Hasonlóképpen kell szemlélnünk és magyaráznunk a rokonnyelvi igenes szerkezeteket is, ha azok eredetét akarjuk megvilágítani. Mikor azonban az igenes mondatból szószervezett lett, mégpedig: jelzős, a társadalmi tudatban szükségképpen átrendeződött a nyelvi kifejezés tagjainak egymáshoz való viszonya: a *nap lévő* jelzője lett a *színöd* egykori mondatalanyának, és ekkor a *lévő* határozói viszonyjelölő volta elavult, egyszersmind melléknévvé vált (jelzői szerepe miatt), de a még mindig benne lappangó határozói viszony az igenév előtti szerkezeti tagra siklott át, és ekkor már ez lett az értelme ennek az igenes szerkezetnek: 'napként lévő színed', 'naphoz hasonló színed'. Hasonlóképpen: *örök való* [*a*] *szolgálatom* (mondat) > *örök való* (jelző) *szolgálatom* (jelzett szó); és a határozói viszonyokat az igenéről az előtte lévő szintagma-tagra való átsiklásával határozóragot is felvett nagyon sokszor az igenév előtagja, és lett az előbbi igenes mondatból: *örökké való szolgálatom*, mai szószervezet Így keletkeztek az *-ó, -ő* suffixumos igenevék előtagjainak különféle határozóragos alakjai.³

E tanulságok felhasználásával visszatérve a Sz. Bernát imádságának itt fejtegetett két sorára, megállapíthatjuk, hogy azoknak értelme az igenes szerkezeteknek az imádságba való bekerülésekor a következő volt:

'Megfeketült [egykor] nap állapotban lévő színed,
eltávozott ékességed.'

'Megfeketült [egykor] hó állapotban lévő tested,
szép orcádon a halál megjelent.'

Vagyis: az egykor mondat *nap lévő színöd, hó lévő testöd* alany lett, állítmánya: megfeketült.

Végül még azt a megjegyzést teszem, hogy a *nap lévő színöd, hó lévő testöd* egykori mondatoknak szószervezetekké való alakulása jól mutatja azt is, hogyan lett az egykori állítmányból (*nap lévő, hó lévő*) jelző, az alany (*színöd, ill. testöd*) jelzője.

II.

Hogy az *-ó, -ő* képzős igenév suffixuma tövéghangzó + finnugor lativusi *-k > ugor -γ ősmagyar-ómagyar -γ > ómagyar -é, á, -ő, -ó, azt talán az alábbiakkal is sikerül megerősíteni, illetőleg: az *-ó, -ő* képzős igenevék itt is

³ Ha a *nap lévő* és *hó lévő* nyelvi kifejezéseket tovább elemezzük, arra a valószínű feltevésre jutunk, hogy nyelvünk történetének még eredetibb fokán ezek is mondatok lehettek, vagyis *nap lévő* azt jelentette: 'die Sonne befindet sich in seiendem Zustand', és *hó lévő* 'der Schnee befindet sich in seiendem Zustand'; ezek a mondatok hasonlóak ahhoz a már kéttagú finnugor mondatípushoz, melyet RAVILA *lintu lentävä* a 'madár repülő' alakban rekonstruált (FUF. XXVII, 108—36).

fejtegetett magyarázata rávezet egy eddig meglehetősen homályos eredetű szó-
nak a megfejtésére, legalábbis igen valószínű eredetére.

Az éh, eh, é 1. 'fames, hunger', 2. 'famelicus, jejunus, hung-
gernd, hungriq' eredete az EtSz. és a SzófSz. szerint ismeretlen. Mészöly élete
végén néhány sorban megírta e szó eredetéről való véleményét. Mivel – mondja
kis cikkében Mészöly – a vogul az 'éhes' fogalmát a sim 'szív' szóval fejezi ki,
és az éh 'belsőrészt' és 'szív'et jelent, „nyilvánvaló, hogy a magyar éh 'hungriq'
ezzel a 'cor, intestinum' jelentésű eh ~ ih < juh ~ job < junh ~ jonh szóval
azonos, s a 'famelicus' jelentés a 'cor, intestinum' jelentésből keletkezett' (Népr.
és Nyelvtud. III–IV, 11).

A 'cor, intestinum' jelentésű éh azonban mélyhangú: éha, éhában, éhának
stb. (EtSz.), a 'fames', 'famelicus' jelentésű éh viszont mindig magashangú: éhes,
ehes, éhség BécsiK. I. stb. (EtSz.). Továbbá: az éh nyílt e-vel is előfordul: éhség
BécsiK., MünchK., viszont: a 'cor, intestinum' jelentésű éh soha.

Ezért a 'fames', 'famelicus' jelentésű éh-nek az alábbi magyarázatával pró-
bálkozom.

A dolog-té-nap 'dolog tevésre nap', 'dologtevő nap' (MTsz.) igeneves szer-
kezetben a té a tevő-igenévnek az előzménye (Mészöly, Nyelvtört. fejt. 95).
De megvan még a té-igenévnek tárgyias múlt idejű 3. személyű funkciója is
a Szigeti Veszedelem XI. részének 70. versében (a NySz.-ban, III. kötet 615:
hibásan a Zrinyiász II. rész 15. verse van az idézet helyéül megadva):

Mint ifjonyu menykú porrá té sisakját
Vidnak, meg töréis haragös homlökát

(Széchy-féle kiadás, 207)

Es megvan, meg is volt a té-igenévnek ez a múlt idejű funkciója a három-
széki székely nyelvjárásban is (vö. Lőrincz: Magyar Nyelvészet VI, 216;
Kräuter, A v-tövü igék. NyK. XLII, 321. és kny. 7; EtSz. II, 66).

Hasonlóképpen van az észik-igenék isf é-jelentő mód-múlt idejű egyes
3. sz.-ű tárgyias ragozású alakja (Lőrincz: i. h.; Kräuter, A v-tövü igék. i. h.;
EtSz. II, 66), de megvan ez az é melléknévi igenévi szerepben is legalább két
nyelvjárásban. A kiskunhalasi é-fót 'kisgyermek álladzója' (MTsz.) előtagjában
lévő é kétségtelenül az 'evő' jelentésű régi é igenévvvel van dolgunk. Az é-fót
ugyanis voltaképpen azt jelenti: 'evés alkalmára használt ruhadarab', 'evés cél-
jára folt, azaz evés alkalmára használt folt'; é-fót-ot ugyanis evésre szoktak
nyakába kötni a gyermeknek. Azt hiszem, hogy ez az é vitathatatlanul az
észik-igeneve.

Van a népnyelvben é-szër is (Sopron m. Miháli, Kisfalud), ie-szër (Rába-
köz, Bósárkány, MTsz.) 'falánk, a ki sokat eszik, s mégis sovány'. Tudjuk, hogy
a-szër-nek van 'valamire kész' jelentése is (MTsz.), ezért é-szër csak ezt jelent-
heti: 'evésre szer, evésre mindig kész, falánk'. Ebben az igeneves szerkezetben is
– hogy én is úgy mondjam – céljelző az é, sőt egyenesen célhatározó.

Van éh-nyál is (Abaúj megye, Kiskunhalas, MTsz.) 'étlen vagy éhes ember
nyála, pl. reggel evés előtt való nyál, a mellyel a nép, kivált a fájós szemet
szokta kengetni' (Abaúj m.); Oan szaga vót [a bográcsos húsnak], hogy az
éh nyála kicsorodul az embörnek (Kiskunhalas).

Az éh-nyál tehát 'evésre szolgáló nyál, evés céljára nyál', és én úgy vélem,
hogy ez az éh a végén levő -h-val az é 'evő' igenévnek a változata, mégpedig

közvetlen hangtani és alaktani változata, vagyis az *éh* végén lévő *-h* az ugor-
 ősmagyar-omagyar *-y* igenévképzőnek a megkövült maradványa, annak zöng-
 gétlenné gyöngült alakja, a TihAl-beli *meneh*-nek a XX. századot megért
 testvére.

Hogy az *éh* valóban jelentheti és jelentette azt: 'evő', sőt: 'ragadozó', az
 kétségtelenül kitűnik a következő adatokból. KulcsK. 40, XXI. zsolt., 14:
 Meg tartottak w zayokath een reyam mykeppen *eeh orozlan* ~ KeszthK. 39:
 Meg tartottak (sic!) w zayokath een reyam mykeppen *eeh orozlan* ~ DöbrK.
 44: O zaiokoth rám tattak, ment *ragadozo ryvo orozlan* ~ BatthyK. 229: Meg
 nitottak az ő fjaiokat en ellenem: mint az *ragadozo* es ordito orozlanoc ~ 22
 psalmi, 14: avaatat kitansa minua vastaan, niinkuin raatelevat, kiljuvat leijon-
 at. ~ Aperiuerunt super me os suum, sicut leo rapiens et rugiens. ~ Sie sperren
 ihren Rachen wider mich auf, wie ein reissender, brüllender Löwe.

Az idézett zsoltórokban az *eeh* 'ragadozó' (tehát ez is igenév), 'raatelevat',
 'rapiens', 'reissender': igenevek (a finn megfelelő többesben van, mint a szintén
 protestáns BatthyK. megfelelő helye), és jelentésben is egymás megfelelői. Ez is
 azt bizonyítja, hogy a magyar *éh* igenév, jelentése pedig a fenti idézetekben:
 'ragadozó, rapiens, raateleva, reissend'. Az *éh farkas* is (NySz.) 'ragadozó far-
 kas'; az a vélemény róla – nem ok nélkül –, hogy vérengző és mindig éhes,
 és az állatok egyik legnagyobb veszedelme. Ezért van róla közmondásunk is:
Ehétném, mint a farkas (NySz.); Csikban ezt úgy mondják: *Ojan é vagyok,*
mind a farkas (MTsz.); *éh ember* 'éhes ember'; ez a jelentés is megvan a biblia
 nyelvében. Máté XXV, 42: *NagyszK. 104: Eh valeec nem eltetetők.* ~ MünchK.
 31vb: mert en *éhezem* τ nē adatok énnékem énnén. ~ Sillä minun oli nälkä,
 ja te ette antaneet minulle syödä; ~ *Esurivi* enim, et non dedistis mihi mandu-
 care: ~ Denn ich war *hungrig*, und ihr habt mich nicht gespeist; C. 509:
 impastus – *éh*, azminemet – MELICH helyes olvasata szerint: *az mi nem ett*
 (=evett; Cal., 152, lapalji jegyzet).

Láttuk, hogy az *é-szer* 'falánk', voltaképpen: 'evésre szer, evésre kész'.
 Nos, az udvarhelyi *eh*-nek is van efféle jelentése: *Ősznek, isznak, de azé mégis*
örökké ehők, szonnyak [=szomjak] *lösznek* (MTsz.).

Vegyük ehhez hozzá azt, hogy a latin *esurio* 'enni kívánok, éhes vagyok'
 régi magyar nyelven és nyelvjárásban: *éh vagyok*, és a latin *esurio* 'enni kívá-
 nok, éhes vagyok' a latin *edo* 'eszem' igével egy töről származik (Walde-Hof-
 mann: LatEtWb.); gondoljuk meg azt is, hogy a nyelvjárási *é-kop*, *é-kopp*
 'üres nyelés, száraz korty'; *Nyeli az ékoppot* (Székelyföld); *Eszel ékoppot* 'kop-
 lalsz' (Kolozsvár, Szolnok-Doboka, MTsz.) – voltaképpen azt jelenti: 'evésre
 csak a nyálát nyeli és közben a foga koppan', világos lesz előttünk, hogy az
éh ~ *eh* ~ *é* a fenti összetételekben és kifejezésekben az *észik* ige *é*- vagy -*é* tö-
 vének igenévképzős alakja, és a *-h*-vá gyöngült igenévképző a szó végén el is-
 tűnt, mint ahogy egyébként az egykori igenévképző már az őmagyarban bele-
 olvadt a tövégi rövid magánhangzóba, és így jött létre az -*ó*, -*ó* melléknévi
 igenévképző -*é* és -*á* változataival együtt. *mint tudjuk.*

Jelentéstani és alaktani tekintetben tehát elfogadható az *éh*-nek és társai-
 nak az *é* ~ *é* 'edere' ige *-y* igenévképzővel való alakulása. Az a kérdés, igaz-
 zolható-e ez a magyarázat hangtani oldalról. Az *éh* az adatok szerint eredeti-
 leg nyílt e hanggal hangzott származékaival együtt: *eh*, vö. BécsiK, 1. *éhség*,
 MünchK. 85. *éhségéc*, uo. 147. *éhbél*, Dévai *éhség*, stb. (EtSz.). – Ezek és még
 sok más adat azt bizonyítja, hogy az *éh* magánhangzója a régi magyar nyelv-

ben nyílt rövid *e*-vel vagy hosszú *ē*-vel hangzott, de van erre példa a mai nyelvjárásokban is. Ilyen pl. az *élg* sokféle használatos *ehős*.

A hangtani vizsgálatok azt mutatják, hogy *h* előtt a zárt *ē* vagy *é* nyíltabbá válhat, és erre a jelenségre éppen a BécsiK.-ből tudunk példákat idézni.

A *tész* ige tövében zárt *ē* az eredeti hang. Ennek megfelelően csakugyan zárt *ē*-t találunk a BécsiK.-ben pl. a következő esetekben: 7. *tézem* = faciam; 1. *Tegen* = faciat; 8. mit *ténnem* kelléjsec = quid facere debeam; 2. *ténnétéc* = facere, stb. – Ezzel szemben, ha *h* következik az eredeti zárt *ē* után, a BécsiK.-ben a *h* előtt *ē* betűt találunk, ami a nyílt rövid vagy hosszú *e* hang jele lehet csak. Az alább következő esetekben mindig nyílt rövid *e* hangot kell olvasniuk a *h* előtt: BécsiK. 14. nag *tèhèt'leggèl* = in virtute magna; 15. *otèhèt'leggènc* mendz fèrègèt = universum exercitum virtutis suae; 19. *tèhèt'leggèt* = virtutem, stb. –

Hasonlóképpen zárt *ē* van a BécsiK.-ben a *lész* ige minden *h* nélküli alakjának első szótagjában. Pl. 16. *Lègètéc* = estote; 14. *lègènc* = sint; 7. *v* *holual léuèn* = et facto mane, stb.; de *h* előtt nyílt rövid *e*-vel (*è* betűvel): 15. *lèhèt'uala* = esse poterat, *lèhèt'uala* = esse poterat; 16; *lèhèt'uala* 'ua.', stb.⁴

Erre lehet ugyan azt az ellenvetést tenni, hogy az első szótagbeli *ē* > *e* változás a *-het* képző rövid nyílt *e*-jének a hatására történt, de ez könnyen megcáfolható. Azt látjuk ugyanis, hogy az első szótag zárt *ē* hangja nem változik meg a BécsiK.-ben, ha a következő szótagban nyílt *e* van, pl. BécsiK. 16. *Legètéc* = estote; 15. *altal menèt* = viae transitus; 4. malasztot *lèltèm* (olv.: malasztot lèltem) = inveni gratiam; 3. lèlèndem (olv.: lèlèndèm) = reperero, stb. A példák számát nagyon meg lehetne növelni.

Ezek a hangtani bizonyítékok azt mutatják, hogy már a XV. században volt *ē* > *e* változás *h* előtt.

Az előadott hangtani, alaktani és jelentéstani vizsgálatok egybehangzó bizonyossága alapján az *é-fót*, *é-szèr*, *é-kopp*, *éh* *oroszlán*, *éh* *farkas*, *éh* *ember* stb. első tagját, valamint az *é* *vagyok* névszói részét, továbbá az *éh*, *eh* minden származékának *éh*, *eh*-tövet az *észik* ige *ē*- vagy *é*-tövéből finnugor **-k* > ugor **-γ* > ősmagyar, ómagyar > *-γ* > *-h* suffixummal alakultnak tartom, és az a véleményem róla, hogy a *(-h)* az igenévképző egykori maradványa, vagyis az *éh*, *eh*, *é* úgynevezett melléknévi igenév, és etimológiailag, szerkezetileg azonos a háromszéki (én *ém*, te *éd*), *ő é*, azaz '*ő* *evé* v. *évé*' múlt idejű igealakokkal. Az *éh*, *é* és többi változatainak eredeti jelentése 'evésre' v. 'evő állapotban' volt, ebből fejlődött az 'éhes, falánk, ragadozó', stb.

Az *é-fót* 'evés céljára folt', az *é-szèr* 'evésre kész, falánk', az *éh-nyál* 'evés előtt való nyál' igeneves szerkezetek igenevének határozói jelentésárnyalata ez igenév egykori határozó voltának a következménye, egykori fgr. lativusi *-*k* suffixumos eredetének a bizonyítéka, az *éh*, *h* hangja e lativus ragnak korunkban is meglévő maradványa.

⁴ Lényegileg ugyanúgy IMRE SAMU: NyÉrt. 43 : 53—4.

ZUR GESCHICHTE DER MIT *-ő, -ö* GEBILDETEN UNGARISCHEN PARTIZIPIEN.

Von

A. NYÍRI

Der Verfasser beweist, dass in dem aus dem Anfange des XVI. Jhs. auf uns gekommene Hymnus Sankt Bernats Vers-Eigentümlichkeiten finnisch-ugrischen Ursprungs vorzufinden sind. In dem genannten Hymnus gibt es nämlich von einander zwar fern liegende zwei Zeilen, in denen aber die einzelnen Satzteile in paralleler Reihenfolge mit gleichen Suffixen versehen sind. Diese zwei Verszeilen unterscheiden sich nach einer finnisch-ugrischen Versbau-Variante nur durch zwei Wörter, die sich aber an einander entsprechender Stelle mit gleicher Silbenzahl befinden. In diesen Verszeilen finden wir ein altes Partizip: *lévő* in zwei, gleichfalls uralten Syntagmen: *nap lévő*, wörtlich 'Sonne seiend' und *hó lévő* 'Schnee seiend'. Am Ende der zwei Verszeilen sind die Wörter mit dem Personensuffix *-d* versehen. Die zwei uralte Struktur aufweisenden Zeilen sind in heutiger Rechtschreibung und in wörtlicher Übersetzung: „Megfeketült *nap lévő szinöd* . . . / *megfeketült hó lévő testöd*.” = 'Es wurde schwarz dein Sonne seiendes Gesicht, es wurde schwarz dein Schnee seiendes Leib'; frei übersetzt: 'Es wurde schwarz dein der Sonne ähnliches Gesicht, es wurde schwarz dein dem Schnee ähnliches Leib.'

Die Syntagmen: *nap lévő szinöd* = 'dein Sonne seiendes Gesicht,' *hó lévő testöd* = 'dein Schnee seiendes Leib' waren ursprünglich Sätze, wo *nap lévő* und *hó lévő* Prädikate waren, *szinöd* und *testöd* aber Subjekte.

Wenn wir diese Syntagmen weiter analysieren, kommen wir zu dem Resultat, dass die Ausdrücke: *nap lévő* 'Sonne seiend' und *hó lévő* 'Schnee seiend' auf einer noch ursprünglicheren Stufe der Sprache: Sätze finnisch-ungarischen Ursprungs waren nach dem: *nap lévő* 'die Sonne befindet sich in seiendem Zustand' und *hó lévő* 'der Schnee befindet sich in seiendem Zustand' bedeutete, wo *nap* und *hó* Subjekte waren, *lévő* aber das Prädikat war. Diese Sätze sind wohl gleicher Struktur, wie der von RAVILA rekonstruierte schon zweigliedrige Satz: *lintu lentävä* 'der Vogel fliegend' genauer: 'der Vogel in fliegendem Zustand' (FUF. XXVII, 108—36).

Wir sehen also, dass die Sätze aus dem Anfange des XVI. Jhs.: „Megfeketült *nap lévő szinöd* . . . / *megfeketült hó lévő testöd*” durch Jahrtausende entstanden sind, deren Ursatzkern: *nap lévő* war, dieser Satz wurde dann das Prädikat des weiter entwickelten Satzes: *nap lévő* [a] *szined*. Die nächste Entwicklungsstufe dieses Satztyps war: *Megfeketült nap lévő szinöd*, wo *nap lévő szinöd* das Subjekt, *megfeketült* das Prädikat ist.

Im zweiten Teile des Artikels behandelt der Verf. die Etymologie des ung. Wortes *éh* 1. 'fames, hunger', 2. 'famelicus, jejunos, impastus, hungernd, hungrig'. Nach den Beweisen ist das ung. Wort *éh* ein mit dem Latinsuffix *-k* > *-γ* > *-h* > *-∅* gebildetes Partizip; der Wortstamm *é-* ist mit dem Verbumstamm *é- ~ ë-* 'essen' gleich (vgl. *é-sz-ik* 'er isst'), so dass das ung. Wort *éh* 1. 'hunger', 2. 'hungernd, hungrig' nach seiner Konstruktion mit der des aus dem Jahre 1055 bekannten *meneh* 'gehend' identisch ist. Es muss noch hinzugefügt werden, dass die Variante von *éh* 1. 'hunger', 2. 'hungernd, hungrig' *é* ist, die auch als Präteritum des Verbs im Ungarischen gebraucht wurde: „*ő é*” = 'er ass'.